

चर्च (मंडळी) म्हणजे काय आणि चर्चच्या इतिहासकारांनी चर्चवर केलेले भाष्य : एक चिकित्सा

विश्वास गोरखनाथ वळवी

संशोधक विद्यार्थी,
सामाजिक शास्त्रे प्रशाळा विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

सारांश :-

चर्च (मंडळी) म्हणजे काय आणि या मंडळीचा विकास कसा होत गेला. बायबलच्या कथेनुसार योहोवाने (गॉड) सर्वप्रथम अब्राहम इसाक आणि याकोब या यहुदींना त्याच्या पृथ्वीवरील योजनेसाठी पाचारण केले. पुढे याकोबाचे बारा पुत्र ते पुढे जाऊन बारा गोत्र म्हणून उदयास आले. याच बारा गोत्रांच्या वंशजाला इजरायल राष्ट्र म्हणून मान्यता मिळाली. या बारा गोत्रंमधील यहुदा गोत्राच्या वंशातून प्रभु येशुचा जन्म झाला. त्याने जगाच्या पाप क्षालनासाठी कुसावर आपली आहुती दिली. ख्रिस्ताने ज्यांना शिक्षण दिले होते, ते पुढे जाऊन बारा प्रेषित म्हणून ओळखले गेले. ख्रिस्ताचा संदेश वेगवेगळ्या समाजाला, वंशाला, गोत्राला आणि राष्ट्राला त्याच्या शिष्यांनी पोहचवला. या संदेशातूनच पुढे वेगवेगळ्या चर्चची स्थापना झाली आणि ख्रिस्ती धर्माचे सर्वोच्च व्यासपीठ म्हणून चर्चचा (मंडळीचा) उदय झाला. युरोपात स्थापत्यशिल्पाच्या माध्यमातून अनेक रंगीतदार इमारत बांधल्या गेल्या. ज्यांना पुढे जाऊन कॅथेड्रियल, सिनेगोझ, चॅपल, चर्च म्हटले गेले. पण चर्च म्हणजे इमारत नव्हे तर या चर्चच्या (मंडळीचा) मस्तक स्वतः ख्रिस्त आहे आणि त्याचे शरीर चर्च (मंडळी) आहे. ज्यावर आज खरी मंडळी उभी आहे. तिचा मुख्य दगड ख्रिस्त आहे. ख्रिस्ताचे लोक त्या मंडळीचे शरीराप्रमाणे वेगवेगळे अवयव आहे.

प्रस्तावना :-

यहुदी समाजात मंडळीची भूमिका कशी निर्माण झाली. जेरुसलेमची निर्मिती ही अध्यात्मिकदृष्ट्या नवीन स्वर्ग आणि पृथ्वी यांना दर्शविते. तसेच काही इतिहासकार असे म्हणतात की, 'जेरुसलेमचा इतिहास हा सगळ्या जगाचा इतिहास आहे. इतकेच नाही तर तो स्वर्ग आणि पृथ्वीचाही इतिहास आहे. 'बेंजामीन डिस्सेली टॅन्क्रेड' जेरुसलेममध्ये असलेले सालोमनचे मंदिर खऱ्या अर्थाने यहुदी धर्माचा इतिहास उलगडणारे आहे. हे मंदिर ख्रिस्ती धर्माची पहिली मंडळी (चर्च) म्हणता येईल. कारण यहुवा सर्वप्रथम याच मंदिरात उतरला, अशी कथा बायबल सांगते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. चर्चच्या (मंडळीच्या) इतिहासकारांनी चर्चची भूमिका आपल्या लिखानातून मांडण्याचा प्रयत्न केला.
२. मंडळीच्या इतिहासकारांनी मध्ययुगात माजलेल्या अंधश्रद्धेला आपल्या लिखाणातून वाचा फोडली.
३. मंडळीच्या इतिहासकारांनी आपल्या लिखाणातून धर्म सुधारणा चळवळीला आधार दिला.
४. मंडळीच्या इतिहासकारांच्या लिखाणामुळे आधुनिक मिशनरी चळवळीला गती प्राप्त झाली.

मंडळी (चर्च) म्हणजे काय ?

सर्वात पहिले प्रभु येशुने मंडळीविषयी काय सांगितले ते पाहू. "आणखी मी तुला सांगतो की, तु पेत्रस म्हणजे खडक आहेस आणि या खडकावर मी आपली मंडळी रचीन आणि तिजवर मृत लोकांच्या दरवाजाचे बळ चालणार नाही."^१ प्रभु येशुने मंडळी म्हणजे काय याचा उलगडा येथे केलेला आहे. मंडळी (चर्च) म्हणजे अध्यात्मिक लोकांचा समुह आणि या समुहावर मी माझी जागतिक मंडळी (चर्च) स्थापन करीन. जी सत्याची असेल आणि तिच्यावर असत्याचा वलय चालणार नाही.

प्रेषित पॉल सांगतो की, "कारण की, नवरा-बायकोचा मस्तक आहे. तसा ख्रिस्ती मंडळीचा मस्तक आहे."^२ मंडळीत चर्चमध्ये सर्वोच्च स्थानी प्रभु येशु आहे तर सभासद स्थानी त्याचे नेमलेले लोक आहेत. "आणि त्याने कोणी प्रेषित आणि कोणी भविष्यवादी व कोणी सुवार्तिक व कोणी पाळक व उपदेशक असे नेमुन दिलेले आहे."^३ प्रभु येशुच्या अध्यात्मिक राज्यात वेगवेगळी पदे मंडळीत निर्माण करण्यात आली. त्यात प्रेषित हा सर्वोच्च स्थानी आहे. तो मंडळीचा निर्माणकर्ता आहे (प्रेषित पेत्र). ख्रिस्त मंडळीचा (चर्चचा) शिरा आहे. तर बाकी त्यात सभासद आहेत. त्यात पहिला प्रेषित दुसरा भविष्यवक्ता, तिसरा सुवार्तिक, चौथा पाळक (पास्टर) आणि पाचवा उपदेशक (बायबलचा शिक्षक) ही पाच पदे ख्रिस्ती धर्मात सर्वोच्च मानली जातात आणि हीच पाच पदे मंडळीत कार्यरत असतात.

आज मंडळीची भूमिका बदललेली दिसते. कारण ही मंडळी आज अनके पंथ, उपपंथ यामध्ये विभागली गेलेली आहे. ख्रिस्ताने सांगितले मी माझी मंडळी रचीन. मध्यकाळात मंडळीने धर्मसत्तेबरोबर राज्यसत्तेला देखील आव्हान केले होते. आज प्रोटेस्टंट आणि कॅथलिक अशा सर्वात मोठ्या दोन पंथात मंडळींचा जागतिक विस्तार होत आहे. प्रत्येक पंथ माझी मंडळी देवाने रचली आहे, तीच खऱ्या अर्थाने मत्तय १६:१८ वचनावर आधारलेली मंडळी आहे. असा दिंडोरा पिटवत आहे. एकंदरीत मंडळीचा विकास आणि त्या मंडळीत ख्रिस्ती इतिहासकारांची भूमिका पुढीलप्रमाणे :

"If you call yourself a Christian but you are not a member of the church. You regularly attend, I worry that you might be going to hell. - Mark Dever"⁴ मार्क डेवरने चर्चबद्दल दिलेले वक्तव्य आजच्या आधुनिक मंडळीला हुबेहुब लागू होते.

प्रेषित पेत्र सांगतो, "मंडळी ही अध्यात्मिक मंदिर आहे व तिचे सभासद जिवंत धोंडे आहेत."⁵ प्रेषित पेत्र हा खऱ्या अर्थाने अध्यात्मिक मंडळींचा निर्माणकर्ता झाला. कारण शालोमनने जेरुसलेमचे मंदिर बांधले यहुदी समाजासाठी. तर प्रेषित पेत्राने ख्रिस्ती धर्मासाठी अध्यात्मिक मंडळीची (चर्च) रचना केली. "मग पेत्र त्यास म्हणाला, पश्चाताप करा आणि येशु ख्रिस्ताच्या नावाने तुम्हातील प्रत्येक बाप्तीस्मा घेवो, पापाची क्षमा व्हावी म्हणुन... आणि त्या दिवशी सुमारे तीन हजार माणसे त्याकडे झाली."⁶ प्रेषित पेत्राच्या पहिल्याच सुवार्तेत तीन हजार लोकांनी बाप्तीस्मा घेतला आणि तो तीन हजाराचा पहिला समूह मंडळी म्हणुन ओळखला गेला. जिला पुढे प्रेषितीय मंडळी असे नाव पडले.

पॅमेला फिब्रान म्हणतात, "येशुमधील राज्य व धीर याचा मी तुम्हाबरोबर भागीदार आहे. असे तो पुढे म्हणतो, येथे राज्य म्हणजे येशुने पॅटेकोस्टच्या दिवशी स्थापन केलेले अध्यात्मिक राज्य हे उघडच आहे."⁷ पेत्राच्या भाषण देण्यापूर्वीच पॅटेकोस्टच्या दिवशी पवित्र आत्मा लोकांवर उतरला होता. यालाच पॅमेला फिब्रान अध्यात्मिक मंडळी (चर्च) म्हणतात. "मंडळीसाठी (चर्चसाठी) मुळ नव्या करारात जे ग्रीक शब्द वापरले आहेत, त्याचा अर्थ पाचारण करणे किंवा बोलावलेले असा आहे."⁸ तसेच भगतसिंग म्हणतात, "The English word 'Church' is translated from the Greek word 'ecclesia' which means 'called out' the church includes only those who receive the lord jesus Christ as their sevir and lord."⁹ इंग्रजी शब्द मंडळी (चर्च) हा मुळ ग्रीक शब्दापासून तयार झालेला आहे. Ecclesia म्हणजे बोलाविलेले किंवा पाचारण केलेले. पॉलच्या शब्दात "त्याने आम्हांस काळोखाच्या सत्तेतून काढीले आणि आपल्या प्रिय पुत्राच्या राज्यात आणुन घातले आहे."¹⁰ पापाच्या, असत्याच्या राज्यातून बोलावून प्रभु येशुच्या राज्यात (मंडळी) आणुन सोडले आहे, असे प्रेषित पॉल म्हणतो.

सेंट ऑगस्टीनने City Of God या ग्रंथात "स्वर्गाचे जमिनीवरील रूप म्हणजे चर्च होय" अशी मंडळी (चर्च) ची व्याख्या केली आहे.

मंडळीचे (चर्चचे) काळानुसार रुपांतरण :- सुरुवातीपासुन यहुदी समाज हा एकत्रितरित्या नांदत होता. यहुवाने त्यांना सांगितले की, ही माझी प्रिय प्रजा आहे. ही प्रजा सुरुवातीला तम्बुमध्ये देवाची आराधना करू लागली. त्यानंतर शालोमनने बांधलेल्या मंदिरात. पुढील कालखंडात यहेजकेलने सांगितलेली मंदिराची कल्पना तसेच इस्त्राएल प्रजा जेव्हा मिस्रच्या गुलामीतून बाहेर आली तेव्हा जेरु बाबेलने बांधलेल्या मंदिरात देवाची आराधना करू लागले. तसेच इ.सनाच्या पहिल्या शतकात प्रभु येशुने स्वतःला मंदिर सांगितले म्हणजे तुम्ही माझी आराधना केली म्हणजे देवाची आराधना केली आणि शेवटी मंडळी (चर्च) म्हणजे प्रभु येशुचा स्विकार करणाऱ्या सर्व विश्वासणाऱ्यांचा समूह. अशा प्रकारे मंडळीचे रुपांतरण घडुन आले.

अ.क्र.	चर्चचे प्रकार	बायबल अध्याय	स्थिरता आणि नाश	
१	तम्बु	निर्गमन	२५:४०	४०० वर्षे
२	शलमोनचे मंदीर	इसवी सन पुर्व	१७०:५८९	४०० वर्षे
३	यहेजकलचे कल्पना मंदीर	यहेजकल	४०:४३	कल्पना मंदिर
४	जेरुबाबेलचे मंदीर	योहान	२:१३	५०० वर्षे
५	येशुचे शरीर : एक मंदीर	योहान	४:२० ते २२	अध्यात्मिक शरीर
६	मंडळी (चर्च)	१ करंथी	६:१९	ख्रिस्ती लोकांचा समूह

चर्चचे (मंडळीचे) काळानुसार रुपांतरण होत गेले. २०१९ वर्षापूर्वी जी मंडळी ख्रिस्तांनी स्थापन केली, तीच खरी मंडळी आहे आणि तिचा पाया प्रेषितांनी टाकला. मंडळीच्या विकासात करंथी करारास मंडळी, स्मार्टा मंडळी, फिलाडेल्फिया मंडळी, परगम मंडळी, स्मुर्णा मंडळी, थुवीतारा मंडळी, सार्दीस मंडळी, लावादीकीया मंडळी या मंडळीला त्या काळात सर्वोच्च स्थान प्राप्त झाले. टीम लिहाय या सात मंडळींबद्दल आपल्या प्रकटीकरण सुबोध सचित्र विवरण या पुस्तकात म्हणतात, "या सात मंडळ्या ख्रिस्ताकडून मिळालेला प्रकाश अंधारात चाचपळत धडपडणाऱ्या, हरवलेल्या जगाला प्रकाश देत आहेत व ख्रिस्त मंडळ्यांतून फिरत आहे."

चर्चच्या (मंडळींच्या) इतिहासकारांची मंडळींप्रती असलेली भूमिका

"चॅपेल, चर्च, बेझलिका आणि कॅथीड्रल यांच्यामधला नेमका फरक मला समजत नाही. चॅपेल म्हणजे लहानात लहान देऊन. ते बहुधा चर्चच्या आतच देव्हान्याच्या आजुबाजूला असतं. पण कधीकधी ते सुट बाहेरही असतं. भव्य आकाराच्या चर्चला

कॅथीड्रल वा बेझलिका म्हणतात. त्याचा सर्वाधिकार बिशपकडे की कार्डिनलकडे यावर नाव अवलंबून असतय वाटतं."^{११} काळानुसार जशी मंडळींची स्थापना, रचना बदलली तशीच ख्रिस्ती धर्मतत्वांनी परंपरा आणि अंधश्रद्धेचा बुरखा घालुन घेतला, ज्यामुळे युरोपात मंडळींवर (चर्चवर) काही धर्मवेड्यांनी अत्याचार केला.

Church Historian's Table

Sr.	Name	Born	Writing	Occupation	Period	Died
1	Eusebius	260 to 65	Chronicle Church History	Bishop of Caesarea	Contantinian Rome	339-40
2	Arius	256		Theologian Presbyter	Constantinople	336
3	Augustine of Hippo	13 Nov., 254	Confessions, City of God	Saint, Theologist	Roman Empire	28 Aug., 430
4	S. Poly Carpus	AD 69	Philipians Letters	Martyr, Church Father and Bishop Smyrna	Roman Empire	156
5	Origen	184 to 85	Christian Mysticism	Christian Theologian	Egypt (Faroh)	253-54
6	Saint Gregory the Great	540	Dialogos	Bishop, Popes	Roman Empire	12 March, 604
7	Otto	1146	The Two Cities	Bishop	Byzantine	1158
8	Saint Beede	673		Saint, Bishop, Writer	German	26 May, 735

सेंट ऑगस्टीन :-

ख्रिस्ती इतिहास परंपरेतील सर्वश्रेष्ठ इतिहासकार म्हणुन ऑगस्टिनचे नाव घेतले जाते. "तो धर्माचा अभ्यासक, तत्वज्ञ, शिक्षक, कवी व राजकीय विचारवंत होता. त्याने धर्मगुरु या नात्याने इतिहासाविषयी आपली मते मांडली. ज्याने 'City Of God' and 'The Confessions' हे दोन ग्रंथ लिहीले आहेत... चर्चसंस्था हेच सिटी ऑफ गॉड आहे म्हणुन ते पवित्र राज्य आहे. स्वर्गाचे जमिनीवरील रूप म्हणजे चर्च होय."^{१२} सेंट ऑगस्टिनने त्याच्या The City of God या ग्रंथात दोन राज्याचा उल्लेख केलेला आहे. एक शैतानाचे राज्य आणि दुसरे देवाचे राज्य. देवाचे राज्य म्हणजे चर्च (मंडळी) जे पृथ्वीवर देवाचे प्रतिनिधीत्व करते. "Augustine is best known, after the confessions for his city of God the Climax of Latin Christian apologetics and the blueprint for the middle ages. Written between ४१३ and ४२६, the city of god

was a response the sacki of Rome in ४१० by Alaric, leader of the Gods... Progress, and end of the two cities. City is broadened to mean "Society". They are two cities of the

just (of god, the celestial city) and of the wicked (of the devil, terrestrial city)."^{१३}

सेंट ऑगस्टीनचा काळ हा कॅथलीक चर्चच्या स्थापनेचा काळ होता. या काळात बिशप, प्रिस्ट, पास्टर यांनी कॅथीड्रलच्या किंवा मंडळींच्या माध्यमातुन अनाचार करायला सुरुवात केली, त्यामुळेच ऑगस्टीनने The Confessions ग्रंथाद्वारे मंडळींच्या बिशपांना पश्चाताप करायला लावला आणि मंडळींवर होणाऱ्या अत्याचाराची वाचा फोडण्यासाठी देवाचे राज्य आणि शैतानाचे राज्य यांचा फरक City of God या ग्रंथाच्या माध्यमातुन दाखविला.

युसेबियस :-

"युसेबियस हा सिजेरीयाचा बिशप होता. चर्चचा पध्दतशीर व अभ्यासपूर्ण इतिहास लिहीण्याचे काम युसेबियसने केले, त्यामुळे त्याला ख्रिस्ती धर्मनिष्ठ इतिहासाचा जनक असे म्हटले जाते." "Eusebius (C. २६०- C ३३९) became an heir of origens Theology and Erudition... ordained bishop of caesarea in Palestine about the year that a temporary peace come to the church (३१३), Eusebius became actively.... writing two major works preparation for the Gospel a refutation of paganism, and demonstration of the gospel, a proof of the gospel from fulfilled prophecy."^{१४} युसेबियसने दोन गोष्टी लिखानासमोर ठेवल्या होत्या. एक मुर्तीपुजेचे खंडन करणे आणि दुसरे चार शुभवर्तमानाचा अभ्यास करून ते परिपूर्ण भविष्यकथन आहे, हे स्पष्ट करणे.

ओटो :-

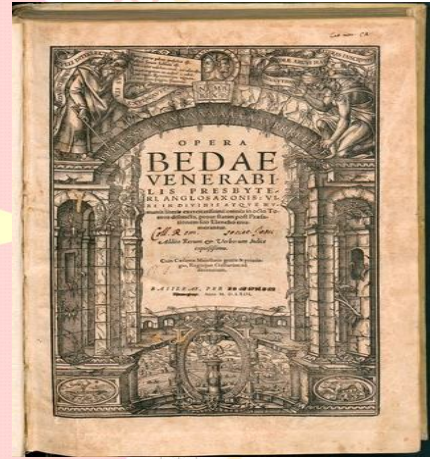
ओटो हा एक मंडळीला चिकित्सक दृष्टीने पाहणारा पहिला इतिहासकार होता. "१२व्या शतकात ओटो हा जर्मन इतिहासकार होऊन गेला. त्याच्या इतिहास लेखनात धर्मनिष्ठा व लौकिक विषयाचा सामावेश आढळून येतो. The Two cities हा त्याचा ग्रंथ होय. या ग्रंथात त्याने विश्वाच्या निर्मितीपासून पहिल्या धर्मयुध्दापर्यंतचा इतिहास लिहीला आहे. ओटोच्या लिखाणात चमत्कारांना स्थान नाही तर चिकित्सेला प्राधान्य आहे... त्यामुळेच इतिहासाचा चिकित्सकपणे अभ्यास करणारा पहिला भाष्यकार असे त्याचे वर्णन केले जाते."^{१५} ओटोने ख्रिस्ती मंडळीचा इतिहास लिहीला पण त्याने चमत्काराला बाजूला सारून शास्त्रशुध्दपणे मंडळीतील सत्य-असत्यावर प्रकाश The Two Cities च्या माध्यमातून टाकलेला आहे. "Otto studied at the university of Paris and about १३३ entered the French cistercian monastery of morimont in campagne, whose about he soon became. In १३३७-१३७८ he was made bishop of freising. In १३४६ otto took part, under his half brother Conrad in the second crussale in which Jerusalem was lost to saludin otto wrote the chronicon sive historia de duabus civitatibus (Chronicle of History of The Two Cities.)"^{१६}

ओटो या जर्मन इतिहासकारावर ऑगस्टीनच्या City of God आणि अॅरिस्टॉटलच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव होता आणि दुसऱ्या क्रुसेडनंतर त्याने Two Cities हा ग्रंथ लिहीला. दोन राज्यातील संघर्षाचा इतिहास त्याने चिकित्सकपणे मंडळीचा आधार देऊन लिहीला आहे.

व्हेनेरेबल बीडे :-

बीडेने देवाला तसेच मंडळीला केंद्रस्थानी ठेवून इतिहास लेखन केलेले आहे. "चर्चप्रणीत इतिहास लेखनाच्या परंपरेतील बीडे हा महत्वाचा इतिहासकार होय. इ.स. ६७३ ते ७३५ हा त्याचा कालखंड होय... त्याने ज्युलियस सीझरच्या काळापासून आठव्या शतकापर्यंतच्या इतिहासाची कालगणनाधारीत मांडणी केली आहे.

त्याने लिहीलेला 'Ecclesiastical History of The English Nation' हा ग्रंथ अत्यंत महत्वाचा मानला जातो.... त्याला इंग्लिश इतिहासाचा जनक मानले जाते."^{१७} ख्रिस्ती धर्म इंग्लंडमध्ये कसा प्रसारीत झाला, हे सांगण्यासाठी बीडेने इंग्लंडच्या धार्मिक पैलुतुन अभ्यास करून मंडळीचा इतिहास लिहीला. "१८९९, Pop Leoxill declared him a Doctor of the church; he is only native of great Britain of achieve of designation. Anselm of Canterbury also a doctor of the church... Bede's life is contained in the last chapter of his Ecclesiastical history of the English people."^{१८} बीडेला मंडळीच्या इतिहास लेखनाबद्दल १८९९ मध्ये पोप लिओ तेरावा याने मरणोत्तर Doctor of the Church ही मंडळीची सर्वोच्च पदवी बहाल केली. कारण बीडेचे लिखाण इंग्लंडच्या मंडळींना मार्गदर्शक ठरले.

बीडेचा ग्रंथ Ecclesiastical

पोप ग्रेगोरी तेरावा -

Pope Gregory XIII याला मंडळीच्या इतिहासात खुपच महत्वाचे स्थान आहे. कारण ख्रिस्ती कालमापणाला एकसुत्री करण्याचे मोठे काम ग्रेगोरी तेरावा याने केले. "He is best known for commissioning and being the namesake for the Gregorian calendar, which remains the internationally accepted civil calendar to this day."^{१९} ग्रेगोरीने धर्मआज्ञा काढून संपुर्ण ख्रिस्ती समाजाला कालगणनेत एक केले. पुढे ग्रेगोरी कॅलेंडरालाच जागतिक कॅलेंडर म्हणून घोषित केले गेले.

मंडळीच्या इतिहास लेखनात या इतिहासकारांबरोबरच ओरीजन, पॉलिकार्पस, ऐरियस यांनी देखील महत्वाची भूमिका पार पाडलेली आहे. अशा प्रकारे आपण मंडळी म्हणजे काय आणि मंडळीचा इतिहासकार यांनी मंडळीचे गुण-दोष तसेच इतिहासकारांनी केलेल्या लिखाणातून या विषयाचा संशोधकाने चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे.

संदर्भसूची :-

- १) मत्तय, १६:१८, बायबल.
- २) इफिस करारासपत्र, ५:२३, बायबल.
- ३) इफिस करारासपत्र, ४:११, बायबल.
- ४) What is a healthy church ?, Mark Dever, Crossway Books Publication, Wheaton Illinois, २००७, Pp. २१.
- ५) Vyavaharik Navin Karar Tika Sangrah, Thomas Hale and Stephen Thorson, Translated to Pro.Subhash Shinde, Rev. Sudhir Ingale, Joint Published by CCMI & OM India, Andhra Pradesh, First Marathi Edition, २००७, PP. २२
- ६) प्रेषित्यांची कृत्ये, २ - ३७ ते ४१, बायबल.
- ७) प्रकटीकरण सुबोध सचित्र विवरण, टीम लहाय, म.ब.सुरवाडे, जीवनवचन प्रकाशन, पुणे, वर्ष १९९७, पृष्ठ क्र. २५.
- ८) ख्रिस्तीधर्म सिध्दांतांचा परिचय, पॅमेलो फिब्रोन, म.ब.सुरवाडे, जीवनवचन प्रकाशन, पुणे, वर्ष १९९२, पृष्ठ क्र. २५.
- ९) Bhagat Singh of India, T.E. Koshy, Authentic Publication, Hyderabad, First Edition, Year २००९, PP. .
- १०) कलेसकरारासपत्र, १:१३, बायबल.
- ११) रोमराज्य, मीना प्रभु, पुरंदरे प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, पुणे, वर्ष फेब्रुवारी, २०१५, पृष्ठ क्र. प्रस्तावना.
- १२) इतिहास लेखनशास्त्र, डॉ.श्रीनिवास सातभाई, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, वर्ष जून, २०११, पृष्ठ क्र. १२९.
- १३) Church History, Volume १, Everett Ferguson, Textbook, www.zondervan.com/ebooks.ISBN=९७८-०-३१०-५१६५६-९, pp. २७३
- १४)उपरोक्त, पृष्ठ क्र. १८७
- १५)इतिहास लेखनशास्त्र, डॉ.श्रीनिवास सातभाई, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, वर्ष जून, २०११, पृष्ठ क्र. १३०.
- १६)www.encyclopedia.com/people/history/historians_uro_pean_biographies\otto_freising
- १७)इतिहास लेखनशास्त्र, डॉ.श्रीनिवास सातभाई, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, वर्ष जून, २०११, पृष्ठ क्र. १३०.
- १८)en.wikipedia.org/wiki/bede
- १९)en.wikipedia.org/wiki/pope_gregory_xiii

